

O‘ZBEK TILIDAGI METAFORIK O‘XSHATISHLARNING SEMANTIK MAYDONLARI TADQIQI MASALALARI

Shirin Sharasulova,

Oriental universiteti Tillar 1 kafedrası dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi so‘z o‘yinlari va metaforalarning semantik-sintaktik xususiyatlari tahlil qilinadi. So‘z o‘yinlarining lingvistik va madaniy qatlamlari, metaforaning mantiqiy-semiotik mohiyati hamda ularning gap tuzilmasidagi funksional yuki yoritiladi. Maqolada adabiy matnlardan va ommaviy nutqdan misollar asosida semantik bog‘liqlik va sintaktik qurilmalarning o‘zaro munosabati ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *metafora, o‘xshatishlar, semantika, sintaksis, leksik birlik, kontekst, ifoda vositasi.*

Abstract. *This article analyzes the semantic and syntactic features of wordplay and metaphors in the Uzbek language. It explores the linguistic and cultural layers of wordplay, the logical-semiotic essence of metaphors, and their functional role in sentence structure. Based on examples from literary texts and public speech, the article reveals the interaction between semantic coherence and syntactic constructions.*

Keywords: *metaphor, wordplay, semantics, syntax, lexical unit, context, means of expression.*

Аннотация. *В данной статье анализируются семантические особенности языковых сравнений и метафор в узбекском языке. Рассматриваются лингвистические и культурные аспекты языковых игр, логико-семиотическая сущность метафоры, а также их функциональная нагрузка в структуре предложения. На основе примеров из литературных текстов и общественной речи выявляется взаимосвязь между семантической связностью и синтаксическими конструкциями.*

Ключевые слова: *метафора, сравнение, семантика, синтаксис, лексическая единица, контекст, выразительное средство.*

Kirish. Dunyo tilshunosligida metaforik o‘xshatishlar keng o‘rganilishiga qaramay, tilning ichki imkoniyatlari va nutqning tuganmas ma’no shakllari yangi tadqiqotlar, hamda semantik tahlillar talab qilmoqda. Metaforik o‘xshatishlar (metaforalar) – bu ijodiy yoki adabiy o‘xshatish shakllari bo‘lib, ular bir narsani boshqa bir narsa bilan juda aniq va mazmunli o‘xshatish uchun ishlatiladi. Ushbu metaforalar so‘zlar orqali tushuncha yoki tasavvurlarni yaratishga yordam beradi. Metaforalar – faqat fikrni ko‘rsatish emas, balki unga hissiy, estetik, va amaliy mazmun berish hamda o‘quvchini yoki eshituvchini nazarda tutilgan mavzudagi fikrlarga o‘tkazishda yordam beradi.

Metaforaviy ko‘pma’nolilik ma’lum bir so‘zning bir necha leksik ma’nolarga ega bo‘lishi hodisasi bo‘lsa, konversiya ma’lum bir so‘zning hech qanday affiks olmagan holda boshqa so‘z turkumi vazifasi bilan kelishi hodisasi. Metaforaviy o‘xshatish leksik ma’nolarning hosil bo‘lishi natijasidir. Leksik ma’nolar esa ma’no ko‘chishi yo‘li bilan ham hosil bo‘ladi. Mana shu ko‘chma ma’no hosil bo‘lishining ba’zi tomonlari esa konversiyaning ba’zi tomonlariga o‘xshab ketadi.

Adabiyotlar tahlili. Metafora hodisasi jahon tilshunosligida kognitiv, semantik va pragmatik yo‘nalishlarda keng tadqiq etilgan bo‘lib, ayniqsa G. Lakoff va M. Johnson metaforani inson tafakkuri va konseptual tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida

izohlaydi. Z. Kövecses metaforalarning madaniy va kontekstual xususiyatlarini tahlil qilib, ularning milliy tafakkur bilan uzviy bog'liqligini asoslaydi. O'zbek tilshunosligida esa A. Rasulov hamda A. Xudoyberdiyev tomonidan metaforalarning badiiy-estetik tabiati, semantik tasnifi va uslubiy imkoniyatlari o'rganilgan. Mazkur tadqiqot ushbu ilmiy qarashlarga tayangan holda, o'zbek tilidagi metaforik o'xshatishlarning semantik maydonlari hamda ularning sintaktik-funksional xususiyatlarini kompleks yondashuv asosida tahlil qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida semantik tahlil, kontekstual tahlil, qiyosiy-tipologik hamda lingvopoetik metodlardan foydalanildi. O'zbek adabiy matnlari, ommaviy nutq namunalaridagi metaforik birliklar saralanib, ularning ma'no ko'chishi, sintaktik vazifasi va funksional-uslubiy xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, metaforalarning semantik maydon hosil qilishdagi o'rni hamda ularning milliy-madaniy tafakkur bilan bog'liqligi ilmiy asosda yoritildi.

Tahlillar va natijalar. Metafora yo'li bilan ko'chma ma'no hosil bo'lishining konversiyaga yondosh holatlari mavjud. nomdoshlanuvchi, ya'ni ob'ektlar ma'lum xususiyatiga nisbatan o'zaro o'xshash bo'lgani uchun, birinchisining nomi ikkinchisini ham ifodalaydigan bo'lib qoladi va yangi ma'noli so'z yuzaga kelgan hisoblanadi. Ko'rinib turibdiki, bunda belgi asosiy o'rinda turadi. Bu belgi ob'ektlarning xususiyati, tashqi ko'rinishi, vazifasi va hokozolariga nisbatan bo'lishi ham mumkin. Shuning uchun ham ba'zi tilshunoslar, ko'pincha adabiyotshunoslar metafora bilan konversiyaning belgi negizida yuzaga kelgan turlarini bir biriga yaqin deb hisoblaydilar. Belgi negizida yuzaga kelgan konversiyalar konversiyaning ot turkumiga oid so'zlar ad'ektivatsiyasi turi doirasiga xos bo'ladi. Turkiy tillarda narsa yoki voqelikning muhim belgilarini shu narsa yoki voqelikning nomi bilan atash faol hodisadir. Mana shu hodisa natijasida ot turkumiga oid so'zlar ad'ektivatsiyasi bilan metaforani adashtirib yuborish hollari uchraydi.

Metaforik o'xshatishlarning tilda juda faol qo'llanadi va fikrni aniqlashtirish, mazmunni yorqinlashtirish vazifalarini yuklagan bo'ladi, tilshunoslikda o'xshatish va metaforik birliklarning juda ko'p turlari mavjud: shulardan, ba'zilarini ko'rib chiqamiz.

Tabiiy metaforalar: bu metaforalar tabiat xodisalari va tabiiy jarayonlarga oid leksik birliklar va semantik qatlamlar doirasidagi o'xshatishlarda vujudga keladi. Masalan, «*Uning ko'zi yoshli bulutga o'xshardi*». Yoki «*Qalbi o'lgan, cho'l kabi bo'ldi*». Shaxsga oid metaforalar: bu metaforalar inson va shaxsiyat masalalarini oydinlashtirish, uni tasvirlash va taqqoslash maqsadidagi o'xshatishlarda namoyon bo'ladi. Masalan, «*Uning o'zi oltin, yuragi esa temirdan*». «*Unga kamida yakka-yulduz bo'lishga urinish ham kerak*». Shu bilan birga, ahamiyatli voqealarga tegishli metaforalar: bu metaforalar biror holatni tasvirlashda boshqa hammaga ma'lum voqeaga taqqoslash yoki o'xshatish orqali kechadi. Masalan, «*Inson hayoti olamning kengligini izlashga o'xshaydi*». «*Uning so'zlari yoshlikni to'kilgan damlar kabi, darhol so'ndi*».

Metaforalar o'zgacha fikr, hislar va hodisalarni tushuntirishda qo'llaniladi. Ular matnga jonlanish va xissiy ta'sir qo'shishda muhim ahamiyatga ega. Insonga xos xususiyatlarga oid (metafora) o'xshatishlar – bu odamlarning yaqin, ichki, shaxsiy xissiyotlari, his-tuyg'ularini yoki holatlarini qandaydir yaqin va o'rganilgan ob'ektlar yoki tabiiyat hodisalariga o'xshatishni anglatadi. Bu turdagi metaforalar ko'pincha insonning ruxiy holatini yoki xususiyatlarini tushuntirish uchun ishlatiladi. Ularning maqsadi – insonlarning ichki olamini, ularning hissiyotlarini va boshqa shaxsiy xususiyatlarini o'zgacha, amaliy va tasviriy tarzda ifodalash.

Masalan, insonning qalbi, hissiy holati, jahli yoki orzu-istaklari bilan bog'liq metaforalar keltirish mumkin. Inson ruhiyati va qalbini tasvirlovchi metaforalar quyidagilarni misol qilishimiz mumkin: *Qalbida o'lmagan yoshlik*. Bu metafora insonning yosh va energiyaga to'la qalbini tasvirlaydi. *Yoshligining cho'li*. Bu metafora odamning ichki dunyosida hech qanday hayotiy harakat va rivojlanish yo'qligini anglatishi mumkin. Bu insoniy qalbning har doim yangi imkoniyatlar va har qanday shart-sharoitda ilhom olishga intilishini anglatadi.

Tilda inson hissiyotlarini tasvirlashda masalan, jahl, achchiq va eng qayg'uli holatlar insonga xos sifatlarni va holatni ifodalash uchun ham metaforalardan foydalaniladi. Masalan, *Yuragiga o'rnashgan yomonlik*: Bu metafora insonning ichki dunyosidagi norozilik yoki yomonlikni ifodalaydi. *Qalbida yongan olov*: Bu metafora, odamning tashabbusga, yangilikka, hissiy mayda-tavrirlarga bo'lgan ta'sirini ifodalaydi. Insonning orzulari va intilishlari: *Qalbi osmonga intiladi*. Bu metafora insonning intilishlarini va orzularini anglatadi, ular yuqori maqsadlarga erishishga intilishadi. *Qalbi yuksaklikka intilmoq*: Bu metafora hayotdagi katta maqsadlarga erishish uchun harakatlanish jarayonini ifodalaydi. Shaxsni jismoniy va ishlash xususiyatlariga o'xshatishlar: *Qalblaridagi yoshlik sozi*. Bu metafora insonning yoshligi, harakatchanligi va faolligini ifodalaydi. *Yuragi kulishdan to'xtadi*: Bu metafora insonning kulish va tuyg'ularini to'xtatish qobiliyatini ifodalaydi.

Metaforik o'xshatishlar, ya'ni metaforalar, tilni boyitishda muhim rol o'ynaydi. Ular nafaqat tilning estetik jihatlarini oshiradi, balki fikrni ifodalash va his-tuyg'ularni etkazishda ham katta ahamiyatga ega. Keling, metaforik o'xshatishlarning tilni boyitishdagi ahamiyati va rolini ko'rib chiqaylik.

Estetik go'zallik ifodalovchi o'xshatishlar metaforik shakllarni o'zida mujassamlashtiradi. Metaforalar tilga estetik go'zallik qo'shadi. Ular oddiy so'zlar va iboralarni yanada qiziqarli va chiroyli qiladi. Masalan, "Uning kulgisi – quyosh" deganda, kulgining yorqinligi va iliqligini ifodalash orqali o'quvchining tasavvurini kengaytiradi. His-tuyg'ularni ifodalashda metaforik o'xshatishlar inson his-tuyg'ularini aniq va kuchli tarzda ifodalash imkonini beradi. Ular orqali muayyan his-tuyg'ularni, masalan, sevgi, qayg'u yoki quvonchni yanada chuqurroq va ta'sirli tarzda ifodalash mumkin. Masalan, "Hayot – bu yo'l" iborasi orqali hayotning murakkabligi va qiyinchiliklari haqida chuqur

fikrlar beriladi. Fikrni kengaytirishni aks ettiruvchi metaforalar fikrni kengaytiradi va yangi ma'nolarni ochadi. Ular orqali bir narsaning boshqa bir narsaga o'xshashliklari ko'rsatiladi, bu esa o'quvchilarga yoki tinglovchilarga yangi tushunchalarni anglashda yordam beradi. Masalan, *"Vaqt – bu qush"* iborasi vaqtning tez o'tishini va uning qadrini anglashga yordam beradi. Madaniy va tarixiy kontekst ifodalovchi metaforalar ko'pincha madaniyat va tarix bilan bog'liq bo'ladi. Ular xalqning qadriyatlarini, an'analari va dunyoqarashi haqida ma'lumot beradi. Bu orqali tilning boyligi va xilma-xilligi yanada oshadi. O'zbek tilidagi ko'plab metaforalar xalqning tabiati va madaniyatini aks ettiradi. Yaratilish va ijodkorlik tasvirlochi metaforik o'xshatishlar ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi. Ular yozuvchi yoki shoirga yangi tasvirlar yaratishda yordam beradi, bu esa adabiyot va san'atda yangiliklar kiritishga olib keladi. Metaforalar yordamida yangi tasviriy obrazlar va g'oyalar paydo bo'ladi. Kommunikatsiya samaradorligi ko'rsatuvchi metaforalar kommunikatsiya jarayonini samarali qiladi. Ular murakkab g'oyalarni osonroq va tushunarli tarzda ifodalashga yordam beradi. Bu, ayniqsa, muayyan mavzularni muhokama qilishda yoki tushunish qiyin bo'lgan fikrlarni etkazishda muhimdir. Metaforik o'xshatishlar, ya'ni metaforalar, til va adabiyotda muhim rol o'ynaydi. Ular orqali muayyan tushunchalar, his-tuyg'ular yoki tasvirlar boshqa bir narsaga o'xshatiladi. O'zbek tilida ham ko'plab metaforik o'xshatishlar mavjud. Keling, bir nechta misollar va ularning semantik tahlillarini ko'rib chiqaylik.

Misollar: *"Hayot – bu yo'l"* Tahlil: Bu metaforada hayot yo'l sifatida tasvirlanadi. Yo'lning o'zida qiyinchiliklar, burilishlar va to'siqlar mavjud. Bu orqali hayotning murakkabligi va har bir insonning o'z yo'lini topishidagi qiyinchiliklar ifodalanadi. *"Uning ko'zlari dengiz"* Tahlil: Bu yerda ko'zlar dengizga o'xshatilgan. Dengizning chuqurligi va go'zalligi ko'zlarning his-tuyg'ularini, sirli va chuqur hislarni ifodalaydi. Bu metafora sevgi yoki his-tuyg'ularning chuqurligini anglatishi mumkin. *"Uning so'zlari – shirin mevalar"* Tahlil: So'zlar shirin mevalarga o'xshatilgan. Bu metafora, so'zlarning go'zalligi va ta'sirini, ularning odamlar uchun qanchalik yoqimli va foydali ekanini ifodalaydi. *"Vaqt – bu qush"* Tahlil: Vaqt qush sifatida tasvirlangan. Qushning uchishi, vaqtning tez o'tishini anglatadi. Bu metafora, vaqtni yo'qotish yoki uni qadrlash zarurligini ko'rsatishi mumkin. *"Uning kulgisi – quyosh"* Tahlil: Kulgining quyoshga o'xshatilishi, uning iliqligi, yorqinligi va hayotiy energiyasini ifodalaydi. Bu metafora, insonning ijobiy energiyasini va boshqalarga ta'sirini aks ettiradi.

Metaforik o'xshatishlar semantik tahlil qilinganda, til imkoniyatlarining cheksiz shakllarini yasalishini kuzatish mumkin. Metaforik o'xshatishlar orqali ifodalangan ma'no ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri emas, balki kontekstga bog'liq bo'ladi. Ular ko'pincha: Emotsional ta'sir: Metaforalar ko'proq his-tuyg'ularni ifodalaydi va o'quvchining his-tuyg'ularini uyg'otadi. Kengaytirilgan ma'no: Metaforalar yordamida bir narsaning ko'plab jihatlari, xususan, o'zaro aloqalari va o'xshashliklari ko'rsatiladi. Metaforalar tasviriy tasavvurlarni kuchaytiradi, bu esa metaforik o'xshatishlar, ya'ni metaforalar, til va

adabiyotda muhim rol o'ynaydi. Ular orqali muayyan tushunchalar, his-tuyg'ular yoki tasvirlar boshqa bir narsaga o'xshatiladi. O'zbek tilida ham ko'plab metaforik o'xshtishlar mavjud. Qiyoslash maqsadida bir nechta misollar va ularning semantik tahlillarini ko'rib chiqimiz lozim. Misollar: "Uning so'zlari – shirin mevalar" Tahlil: So'zlar shirin mevalarga o'xshatilgan. Bu metafora, so'zlarning go'zalligi va ta'sirini, ularning odamlar uchun qanchalik yoqimli va foydali ekanini ifodalaydi. "Uning kulgisi – quyosh" Tahlil: Kulgining quyoshga o'xshatilishi, uning iliqligi, yorqinligi va hayotiy energiyasini ifodalaydi. Bu metafora, insonning ijobiy energiyasini va boshqalarga ta'sirini aks ettiradi.

Metaforik o'xshtishlar orqali ifodalangan ma'no ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri emas, balki kontekstga bog'liq bo'ladi. Ular ko'pincha: Emotsional ta'sir: Metaforalar ko'proq his-tuyg'ularni ifodalaydi va o'quvchining his-tuyg'ularini uyg'otadi. Kengaytirilgan ma'no: Metaforalar yordamida bir narsaning ko'plab jihatlari, xususan, o'zaro aloqalari va o'xshashliklari ko'rsatiladi. Metaforalar tasviriy tasavvurlarni kuchaytiradi, bu esa o'quvchining tasavvurini kengaytiradi. Ular o'zbek xalqining qadriyatlari, an'analari va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liqdir. Shuningdek, o'quvchining tasavvurini kengaytiradi. Metaforik o'xshtishlar, shuningdek, madaniy kontekstga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Ular o'zbek xalqining qadriyatlari, an'analari va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liqdir.

Xulosa. Xulosa qilib shuni ta'kidlashimiz kerakki, metaforik o'xshtishlar tilni boyitishda, fikrni ifodalashda va his-tuyg'ularni etkazishda muhim ahamiyatga ega. Ular estetik go'zallik, his-tuyg'ularni ifodalash, fikrni kengaytirish, madaniy kontekst, ijodkorlik va kommunikatsiya samaradorligini oshirish kabi ko'plab jihatlarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun, metaforalar til va adabiyotda muhim vosita sifatida qaraladi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press. 1980.
2. Kövecses, Z *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press. 2002.
3. Rasulov, A. *O'zbek adabiyotida metafora va uning o'rni*. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti – 2010.
4. Xudoyberdiyev, A. *O'zbek tilidagi metaforalar: tahlil va tasnif*. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi. 2015.
5. Sh. Sharasulova. O'zbek tilida so'z o'yinlari va metaforalarlarning semantic sintaktik tadqiqi masalalari. //@Til va adabiyot.uz. 12-son-2025 y.